

PETROL FİYATLARINDA YAŞANAN BELİRSİZLİK VE ORTADOĞU'DA SÜRDÜRÜLEBİLİR BÜYÜME: ORTADOĞU EKONOMİLERİNİN ÇEŞİTLENDİRİLMESİ

Recep ULUSOY*
Emir YAZICI**
İslam ALTUN***

Geliş Tarihi: 25.09.2017 Revize Tarihi: 25.11.2017 Kabul Tarihi: 08.12.2017

ÖZ

2014 yılının sonundan itibaren petrol fiyatlarında yaşanan keskin düşüş, ekonomileri büyük ölçüde petrole bağımlı olan Ortadoğu ülkelerinde dikkatleri üzerinde toplamış ve petrol fiyatlarının düşüşü neticesinde yaşanan olumsuz etkilerin nasıl giderileceğine yönelik alternatif politika arayışları başlamıştır. Petrole bağımlı Ortadoğu ülkeleri ve özellikle Bahreyn, Suudi Arabistan ve Katar'ın petrole bağımlılıktan kurtulmak için yaptıkları ekonomik çeşitlilik son zamanlarda ilgili çevrelerin dikkatini çekmektedir. Yapılan araştırmalar petrol fiyatlarında yaşanan keskin düşüşün 2 yıl içinde Ortadoğu ekonomilerine yaklaşık olarak 340 milyar Amerikan dolarına mal olacağını göstermektedir. Petrol fiyatlarında meydana gelen bu değişim ve petrol fiyatlarındaki geleceğe yönelik belirsizlik Ortadoğu ülkelerini alternatif ekonomik alanlara yönlendirmiştir. Ortadoğu ülkeleri petrole bağımlılıktan kurtulma adına ekonomilerini çeşitlendirmeye giderken başta diğer alternatif enerji kaynakları olmak üzere, turizmden finansa ve diğer sanayi kollarına yatırımlar yaparak petrol bağımlılığını en aza indirebilme yolunda değişik girişimlerde bulunmaktadır. Bunlardan birisi de fosil yakıtlara dair projelerdir.

Bu makalede İngilizce, Türkçe ve Arapça literatür taranmış, başta Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve Ortadoğu ülkelerinin yerel istatistik kurumlarından elde edilen bilgilere dayalı olarak fosil yakıtlara dair bazı veriler elde edilmiş, grafikler yardımıyla analiz edilmiş ve söz konusu ekonomilere bu yatırımların katkısı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Petrol Krizi, Sürdürülebilir Büyüme, Ekonomik Çeşitlendirme

UNCERTAINTY IN PETROLEUM PRICES AND SUSTAINABLE GROWTH IN MIDDLE EAST: DIVERSIFICATION OF MIDDLE EAST ECONOMIES

ABSTRACT

Since the end of 2014, the negative effects of the sharp decline in oil prices on the economies of the Middle East, which are largely dependent on oil gathered pay attention and it has begun to seek alternative policy to overcome the negative impacts on the oil-dependent Middle East countries, and in especially Bahrain, Saudi Arabia and Qatar, some steps are being made about economic diversity in the name of relieving dependence on oil. The research shows that the sharp decline in oil prices

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Ekonomi Politikası, recep.usoy@marmara.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Ekonomi Politikası, emir-yazici@hotmail.com

*** Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, islamaltun@gmail.com

has cost the Middle East economies about 340 billion US dollars in the last 2 years. Sharp decline in oil prices and the uncertainty about the future of oil prices have led the Middle East countries to alternative economic areas. While the Middle Eastern countries are going to diversify their economies in order to get rid of dependency on oil, they are in different initiatives in order to reduce oil dependency by investing mainly in other alternative energy sources, tourism, finance and various industries.

In this study, English, Turkish and Arabic literature were searched and some economical and statistical data obtained from International Monetary Fund, World Bank and the local statistical institutions of the and Middle East countries and explained with the help of graphics.

Key Words: Middle East, Oil Crisis, Sustainable Growth, Economic Diversification

GİRİŞ

II. Dünya Savaşından itibaren dünya, bundan önceki tüm nesillerin tükettiği enerjinin 3 katından fazlasını, 20. yüzyılın tümündeysen daha önceki yüzyıllarda tüketilen enerjinin 10 katından fazlasını tüketmiştir (Yenilenebilir Enerji Kaynakları Araştırmaları Merkezi, 2017). Dünya'nın enerji ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Bu artan enerji ihtiyacının, 20. yüzyılda ve günümüzde karşılandığı temel kaynak fosil yakıtlardır. Günümüzde fosil yakıtlardan elde edilen enerji, Dünya toplam enerji tüketiminin %80'inden fazlasını karşılamaktadır (Gonzalez and Lucky, 2013). Farklı kaynaklar, farklı yüzdeler vermekle birlikte hemen hiçbir kaynakta bu oran %80'in altına düşmemektedir. Hatta kimi kaynaklar fosil yakıtlardan elde edilen enerjinin dünya tüketimindeki payını %87 olarak göstermektedir.

Petrol, insanlık için en temel enerji kaynağı olma özelliğini taşımakla birlikte üzerine en çok tartışma yaşanan konuların başında gelmektedir. Petrol üzerindeki tartışmalar ve petrolün geleceği hep belirsizliğini korumuştur. Bu noktada petrolün geleceğiyle ilgili en çok endişeli olan ülkeler ise ekonomisi büyük ölçüde petrole bağlı olan ülkelerdir. Son dönemde ise, özellikle 2014 yılından itibaren yaşanan petrol fiyatlarındaki aşağı yönlü eğilim gelirleri petrole bağımlı ülkeleri ekonomik olarak olumsuz etkilemiştir. Petroldeki düşüşten en fazla etkilenen ülkelerin başında ise Ortadoğu ülkeleri gelmektedir.

Bu çalışma esas itibarıyla, gelirleri büyük oranda fosil yakıtlara bağlı olan Ortadoğu Ülkeleri'nin petrol fiyatlarının düşmesi neticesinde karşı karşıya oldukları ekonomik ve sosyal sorunları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca burada, petrol fiyatlarındaki düşüş neticesinde Ortadoğu Ülkeleri'nin karşılaştıkları sosyal ve ekonomik sorunları en aza indirmek için geleceğe yönelik uygulanabilecek çeşitli ekonomik politikalar tartışılmış ve bazı öneriler sunulmuştur.

1. PETROL BAĞIMLILIĞI VE ORTADOĞU ÜLKELERİNİN EKONOMİK YAPILARI

Ortadoğu Ekonomileri'nin fosil yakıt sonrası nasıl bir durumda olacaklarına ilişkin tahmin yürütmek için bu ülkelerin bugünden yapmış oldukları çalışmaları çok iyi incelemek gerekmektedir. Ancak bu çalışmaları incelemeyen önce problemin tanımı, yani fosil kaynak bağımlılığının tanımı doğru yapılmalı, Ortadoğu

Ekonomilerinden hangilerinin ne derece bu tanıma uydukları doğru tespit edilmelidir.

1.1. Fosil Kaynak Bağımlılığının Tanımı ve Bu Tanıma Uyan Ülke Ekonomilerinin Genel Özellikleri

Fosil kaynak bağımlılığı veya petrol bağımlılığı çok kesin tanımlarla çerçevesi çizilebilen bir sorun değildir. Çünkü ülkelerin fosil yakıt üretim kapasiteleri ve bunların ekonomideki payları tek başına bu sorunu izah etmekte yetersiz kalmaktadır. Sorun ekonomik açıdan tanımlanmaya çalışılırken, iyi bir tanımlama için politik ve sosyal parametrelerin de tanımın içine katılması gerekmektedir.

İhracatlarının en az %20'si fosil yakıt ihracatından oluşan veya kamu gelirlerinin en az %20'si fosil yakıt satışından elde edilen ülkelerin ekonomik anlamda fosil kaynak bağımlılığı potansiyeline sahip oldukları iddia edilmektedir (Meyer, 2016). Ancak bu oranlara sahip her ülkenin kaynak bağımlılığının aynı düzeyde olduğu kesinlikle düşünülmemelidir. Ülkelerin fosil kaynak bağımlılığını belirleyen temel unsurları belirtecek olursak:

Fosil kaynaklardan elde edilen gelirlerin ihracatta ve kamu gelirlerindeki oranlarının yüksek olması fosil kaynaklara bağımlılığı temel olarak ifade etmektedir. Ülke içindeki kamu ve özel sektörde tasarruf oranlarının düşük olması. Düşük ekonomik büyüme oranlarına sahip olunması. Fiyat değişikliğine açık kaynak gelirlerinin ekonomide önemli yer tutması (örneğin petrol gelirleri). Ülke ekonomisinin dayandığı yer altı kaynak çeşitliliğinin az olması. Ekonominin geri kalan kısımlarında da gerekli ekonomik çeşitliliğin olmaması olarak ifade edebiliriz.

Fosil kaynaklara bağlı ekonomilerde durumu tanımlamak adına kaynak laneti (the resource curse) olarak genel bir tabir kullanılmaktadır. Fosil kaynak bağımlı ülkeler tek tip ürüne ve üretime mecbur kalmıştır. Bu ülkelerin büyük çoğunluğu ekonomik çeşitlilikten yoksundur ve özellikle savunma ve ilaç sanayi gibi vazgeçilmez sektörlerde genel olarak ithalatçı durumdadırlar. Bu sebeplerden dolayıdır ki, fosil yakıtlardan elde edilen gelirlerin dağıtımına dayalı ekonomik yapı bu ülkelerde anti demokratik rejimlerin mevcudiyetini sürdürmesine imkân tanımaktadır. Ülke halklarının ciddi bir kısmının bu ekonomik ve siyasi yapı içerisinde Batı tipinde bir vatandaşlık bilincine sahip olmadıkları bilinmektedir.

Hollanda Hastalığı (Dutch disease) adı verilen fosil kaynaklardan elde edilen gelirlerdeki ani artışların doğurduğu ekonomik problemler, fosil yakıtlara bağımlı ekonomilerin tamamında gözükmektedir. Para birimlerinde aşırı değerlenme, işçi ücretlerinde kontrolsüz artış ve buna dayalı olarak yabancı iş gücünün bu ülkelere göçmesi, kârların az bulunmasıyla üretimden kaçış ve son olarak endüstrisizleşme bu ülke ekonomilerinde sıklıkla karşılaşılan döngülerdir (Karl, 2004).

Petrol ihracatçısı Ortadoğu Devletleri'nin ne derece bu tanımlamaya ve belirtilen ekonomik özelliklere uydukları hem Ortadoğu genelinde hem de ülkeler özelinde incelenmesi gereken bir konudur.

1.2. Ortadoğu Ülkelerinde Petrol Bağımlılığının Boyutları ve Bağımlı Ekonomilerin Temel Sorunları

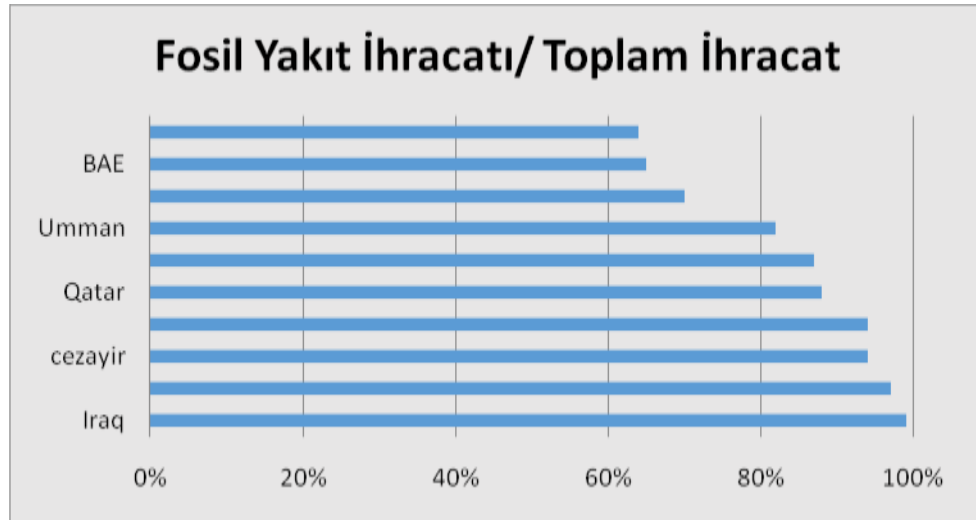
Petrol ihraç eden Ortadoğu Devletleri'nin çok büyük ölçüde yukarıda vermiş olduğumuz fosil kaynak bağımlılığı tanımına uydukları ve yine yukarıda sıralamış olduğumuz ekonomik sıkıntıları kendi ekonomileri içerisinde yaşadıkları bir gerçektir. Bu ülke ekonomilerinin gelir kalemlerinin içerisinde başta petrol gelirleri olmak üzere fosil kaynaklardan elde edilen gelirler birinci sırada yer almaktadır.

Buradan fosil kaynak bağımlılığının sadece Ortadoğu'ya mahsus bir özellik olduğu anlaşılmamalıdır. İhracatının %97'si, kamu gelirlerinin % 40'ı, petrol gelirlerinden elde edilen Venezüella, GSMH'nin %50'sinden fazlasını petrolden elde eden Angola petrole en fazla bağımlı ülkeler listesinin ilk beşinde yer almaktadır (Meyer, 2016). Büyük bir ekonomik ve siyasi güç olan Rusya dahi petrol ve doğal gaz gelirlerine bağımlı bir ekonomik yapıya sahiptir.

Aşağıda yer alan grafikler Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin petrol bağımlılığının boyutlarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Grafik 1, petrol ve doğalgaz ihracatının, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri ihracatındaki payını göstermektedir. Grafik 1'de yer alan tüm ülkelerde fosil yakıttan elde edilen gelirlerin ihracattaki payları %20'nin üzerindedir. Bu oran fosil kaynak bağımlılığının tanımını yaparken belirttiğimiz orana uygundur. Yani grafikte yer alan tüm ülkeler, ihracat rakamları özelinde fosil yakıt bağımlısı olarak tanımlanabilirler.

Grafik 1: Petrol ve doğalgaz ihracatının Seçilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülke ihracatındaki payları

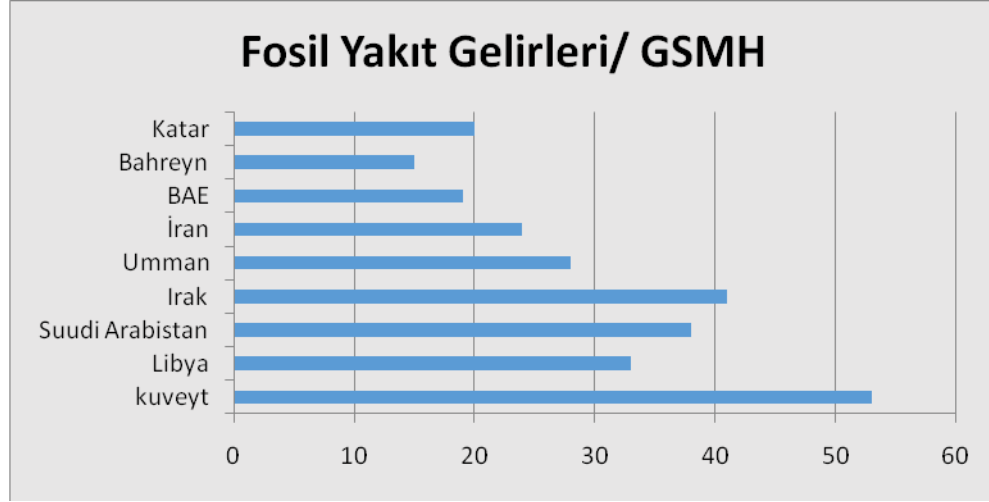

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden elde edilmiştir, 2017

Petrol bağımlılığına bir fikir vermesi açısından aşağıda yer alan grafik 2 önem arz etmektedir. Dünya Bankası verilerine göre hazırlanan grafik petrol bağımlılığını, fosil yakıt gelirlerinin ülke gelirleri içerisindeki oranlarını vererek göstermektedir. Bu listenin ilk üç sırasını Ortadoğu ülkeleri oluşturmaktadır. Bu üç ülke için petrol gelirlerinin milli gelirdeki oranı ortalama %45 civarındadır. Liste petrol fiyatlarındaki

düşüşten önceki rakamlar üzerinden hazırlanmıştır. Bunun sebebi düşüş öncesi, ekonomilerin ne denli petrole bağımlı bir şekilde bina edildiklerini göstermektedir.

Grafik 2: Petrol ve doğalgaz gelirlerinin Seçilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülke GSMH içindeki payları

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden elde edilmiştir, 2017

Her iki tabloda da görüldüğü gibi petrol ihraç eden Ortadoğu ülkeleri gerek ihracat verileri, gerekse de milli gelirleri içerisindeki fosil yakıt dayalı gelirlerin oranları itibarıyla yüksek derecede fosil yakıt bağımlı ekonomilerdir. Farklı tip ekonomik kalemlerden ve sanayileşmeden uzak olan bu ülkeler Batı tarafından hidro-karbon ihracatçısı rant ekonomileri (hydrocarbon exporting -rentier economies) olarak adlandırılmaktadırlar. Bu ülkelerden başta Kuveyt, Libya, Suudi Arabistan, Irak, Umman, İran, BAE, Bahreyn, Cezayir ve Katar gelmektedir. Tüm ülkelerde ekonomik yapı birbirine benzemektedir ve petrol bağımlılığı doğuran benzeri problemlere sahiptirler.

Fosil yakıt bağımlısı ekonomilerin genel problemlerini kısaca sıralamak, bu bağımlılıktan çıkış yolu olarak neler yapmaları gerektiğine de yol gösterecektir.

Fosil yakıt bağımlısı hemen tüm ekonomiler devlet ağırlıklıdır. KOBİ'lerin payı gelişmiş ekonomilerle mukayese edilemeyecek derecede düşüktür. Devlet ağırlıklı bu ekonomilerin tamamında ağır bir bürokrasi söz konusudur. Bu durum özel teşebbüsü ve yabancı yatırımı engelleyici özellik sergilemektedir. Uluslararası piyasalara uyum konusunda önemli sıkıntılar yaşanmaktadır. Hemen her alanda endüstri, ülkelerin kendi iç ihtiyaçlarını dahi karşılamaktan uzaktır. Kalifiye iş gücü noksanlığı birçok sektörün gelişiminde önemli etkidir. Güvenlik eksikliği ülkeler özelinde de, bölge genelinde de ekonomik gelişmeyi örseleyen önemli bir sorundur. Özellikle Arap Ülkeleri'nin arasında var olan gelir farkları güvenlik sorunlarını besleyen bir unsurdur. Örnek vermek gerekirse Katar'da kişi başına düşen milli gelir (satın alma gücü hesabı) 2016 rakamlarına göre \$129,700 iken, Yemen'de \$2,500 civarındadır (World Factbook, 2017). Çoğu Arap ülkesinde hızlı nüfus artışı söz konusudur. Fosil yakıtlara dayalı, devlet ağırlıklı ekonomiler hızlı nüfus artışının getirdiği işsizlik sorununu gidermekten uzaktır (IMF, 2016).

Ülkelerin kendi içlerinde işsizlik ciddi bir sorun olmasına rağmen mevcut istihdamın ciddi bir kısmı yerli halk yerine göçmenler tarafından doldurulmaktadır. Bunun temel sebepleri göçmen iş gücünün çok daha ucuz olması ve ülke vatandaşlarının gerekli iş gücünü karşılama noktasında yeterli yetkinliğe sahip olmamasıdır. Petrol ağırlıklı bu ekonomilerde, petrol fiyatlarındaki hareketlilik sebebiyle mali ve finansal yapı sağlıklı olmayabilmektedir. Bu hareketlilik ülke para birimlerinin olması gerektiği seviyede olmamasına da sebep olmaktadır (IMF, 2016).

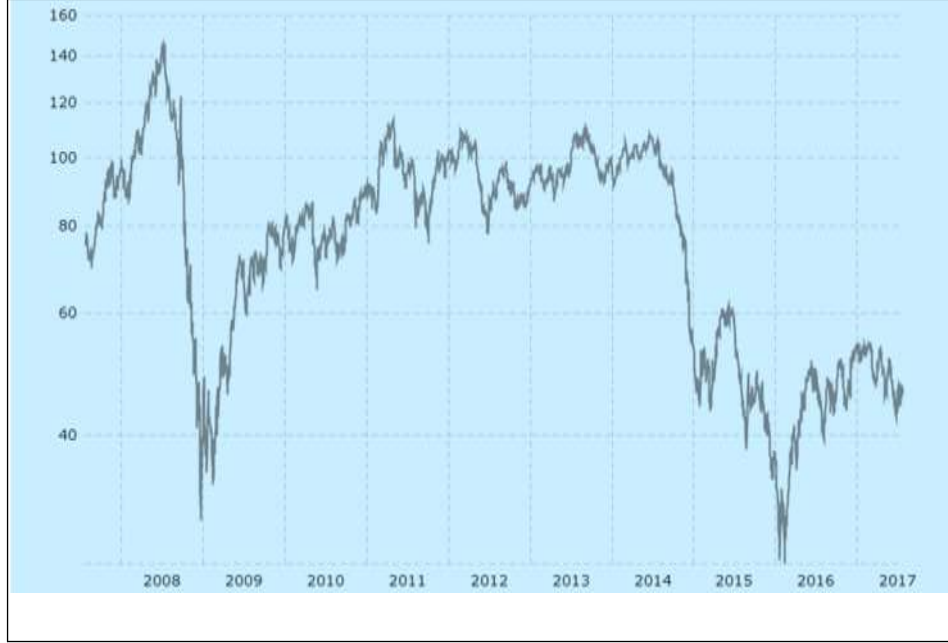
Petrole dayalı Arap ülkelerinin ekonomideki çarpıklıkları artırmak mümkündür. Petrol bağımlılığından uzak bir ekonomik yapının hayata geçirilmesi için bu sorunların ciddi bir kısmının giderilmesi gerekmektedir.

2. PETROL FİYATLARINDAKİ DALGALANMALAR VE EKONOMİK ETKİLER

Ekonomisi büyük ölçüde petrole bağımlı olan ülkeler petrol fiyatlarındaki değişimlerden büyük oranda etkilenmektedirler. Tarihi süreç içerisinde petrol fiyatlarında yaşanan değişimler bunu ispat etmektedir. 1986 yılında Opec üyesi ülkeler petrol arzını arttırma kararı almaları ile birlikte varil başına petrol fiyatı 30 ABD doları iken 10 ABD doları seviyesine gerilemiştir. Petrol fiyatlarında yaşanan bu düşüş, petrol ihracatçısı ülkeleri ciddi ekonomik problemlerle yüzleştirmiş ve ayrıca petrol fiyatlarındaki bu düşüş petrol ihracatçısı ülkelerde uzun süren etkiler bırakmıştır. Özellikle bütçe açıkları artmış, kamu yatırımları durmuş ve kamu harcamalarında kesintiye gidilmiştir. Aynı şekilde, 2008 yılında küresel finans krizi öncesinde 140 ABD doları seviyesine kadar çıkan varil başına petrol fiyatları kriz ile birlikte 40 ABD doları seviyesine kadar gerilemiştir. Petrol fiyatlarında yaşanan bu düşüş petrol bağımlısı ülkeleri ekonomik dar boğaza sokmuştur (Vohra, 2017).

2014 yılı itibariyle küresel ekonomide yaşanan yavaşlama ve petrol arzındaki artış ile birlikte 100 ABD doları seviyesinde olan varil başına petrol 40-50 ABD doları seviyelerine gerilemiştir. Petrol fiyatlarındaki bu ciddi gerileme özellikle Ortadoğu ekonomilerini derinden sarsmıştır. Uluslararası Para Fonu (IMF) verilerine göre, gelirlerinin büyük bölümü petrole bağlı olan Ortadoğu ülkeleri petrol fiyatlarındaki düşüşten 2015 ve 2016 yılında yaklaşık 340 milyar ABD doları kayıp yaşamışlardır. Böylece, petrol bağımlısı Ortadoğu ülkelerinde bütçe açıkları yaşanmış, kamu harcamaları ve sosyal yardımlarda kesintiye gidilmiştir.

Aynı şekilde IMF tahminlerine göre petrol fiyatlarının 50 ABD doları seviyesinde seyretmesi Suudi Arabistan'ın 5 sene, Katar ve Kuveyt'in 25 sene Birleşik Arap Emirlikleri'nin ise 30 yıl sonra iflas edeceğini göstermektedir (Vohra, 2017).

Grafik 3: Yıllar itibariyle Ham petrol fiyatı (varil/ABD Doları)

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden elde edilmiştir, 2017

Grafik 2’de de görüldüğü gibi 2014 yılında 100 ABD doları seviyesinde bulunan varil başına petrol fiyatları, arz fazlası ile birlikte varil başına petrol fiyatları 40-50 ABD doları seviyesine gerilemiştir.

Petrol fiyatlarındaki dalgalanmayla aynı doğrultuda hareket eden Ortadoğu ve Kuzey Afrika ekonomilerinin 2008 finansal kriz öncesi toplam gayri safi milli hâsılları 2.639 trilyon ABD doları olarak hesaplanmıştır. Küresel finansal krizin etkisiyle Ortadoğu Ekonomileri’nin de gayri safi milli hasılları düşen petrol fiyatlarıyla birlikte 2.353 trilyon ABD dolara kadar gerilemiştir. 2009 yılı sonrasında tekrar yükselişe geçen petrol fiyatları ile birlikte Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin gayri safi milli hâsılları 2014 yılı itibariyle 3.538 trilyon ABD dolarına kadar yükselmiştir (World Bank, 2017). Ekonomisi büyük ölçüde petrole dayanan Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri petrol fiyatlarından en fazla etkilenen ülkeler olmaktadır. 2014 yılı itibariyle etkisini daha fazla hissettiren küresel ekonomideki yavaşlama, petrol arzının artması ile birlikte 100 ABD doları seviyesindeki varil başına petrolü 40 ABD doları seviyesine düşürmüştür. Petrol fiyatlarındaki düşüş etkisini petrol ihracatçısı ülkelerde hemen hissettirmiştir. Böylece Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin 3.538 trilyon ABD doları olan gayri safi milli hasılları bir yıllık süre sonunda yani 2015 yılı itibariyle yaklaşık %12 daralarak 3.139 trilyon dolar seviyesine gerilemiştir. Ekonomisi petrole daha bağımlı olan Körfez ülkelerinde (Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Katar, Birleşik

Arap Emirlikleri ve Umman) petrol fiyatlarındaki değişimin ekonomik etkileri daha fazla hissedilmiştir (World Bank, 2017).

Ekonomisi petrol fiyatındaki değişimden olumsuz etkilenen Ortadoğu ülkeleri mali sıkıntılar yaşayarak kamu harcamalarında kesintiye gitmişlerdir. Örneğin Suudi Arabistan 20 milyar ABD dolarından fazla değere sahip projelerin yapımı iptal etmiştir. Kamu sektöründeki daralmayla birlikte özel sektör yatırımlarında ve ekonomik üretiminde daralmalar yaşanmıştır. Böylece Ortadoğu ülkelerinde yüksek düzeyde işsizlik sorunu ortaya çıkmıştır.

3. PETROL BAĞIMLILIĞINDAN KURTULMA ADINA EKONOMİK ÇEŞİTLİLİK

Batı petrole dayalı gelirleri iki kelime ile tanımlamaktadır: volatilité (istikrarsız, dengesiz, değişken) ve exhaustible (tükenebilir) (World Bank, 2017). Bu iki kelime aslında petrole dayalı ekonomileri bekleyen gerçekliği özetlemektedir. IMF raporuna göre petrol fiyatları düşerek seyredecektir ve 2020 yılı sonrası herhangi bir Ortadoğu ekonomisi bu denli petrole dayalı bir ekonomik yapı sürdüremeyecektir (Quantum Books, 2017). Tek ürüne dayalı ekonomik yapıdan “Economic diversification” yani ekonominin çeşitlendirilmesi ile kurtulması gerekmektedir. Körfez ülkelerinin hemen tamamı tehlikeyi görmektedir ve ekonomiyi çeşitlendirmeye yönelik hamlelerine yıllar öncesinden başlamışlardır.

Petrole dayalı Arap Ekonomileri'nin bu bağımlılıktan kurtulmaları için ekonomik çeşitliliğe gitmeleri zaruridir. Bu çeşitlilik için ise bir önceki başlıkta sıraladığımız kronik problemlerini gidermeleri gerekmektedir. Burada üzerine düşünülmesi gereken bir başka konu vardır. O da bu ekonomik çeşitlilik sağlanıncaya kadar petrole dayalı ekonomik yapıların bu varlıklarını ne kadar sürdürebilecekleridir. Dolayısıyla burada zamana karşı bir yarış söz konusudur. Petrol kaynaklarının çok yakın zamanda tükeneceğine ilişkin kıyamet senaryolarına itibar edilmese dahi aşağıda sıralayacağımız sebeplerden ötürü yaşanan fiyat düşüşleri bir ekonominin petrole dayalı sürdürülebilirliğini neredeyse imkânsız hale getirmektedir.

Petrol fiyatlarında uzun süreli düşüşlere sebep olan başlıca etkenler:

Farklı coğrafyalarda yeni rezervler bulunması Ortadoğu ülkelerinin petrol üzerindeki hâkimiyetini azaltmakta ve petrol fiyatlarında arz bolluğuna dayalı bir düşüşe sebep olmaktadır. Örneğin keşfedilmiş petrol rezervleri sıralamasında Venezüella 298,4 milyar varil ile birinci sırada yer almaktadır.

Yatay sondaj ve hidrolik kırılma tekniklerinde yaşanan teknolojik gelişmeler neticesinde kayalardan elde edilen kaya gazı ve kaya petrolünün dünyadaki petrol arzını arttırmıştır. Bunun neticesinde Amerika'nın daha önce Suudi Arabistan ve Rusya'nın gerisindeyken yakın zamanda onlardan daha fazla petrol arz ederek dünyada en fazla petrol arz eden ülke konumuna yükselmiştir.

Fosil yakıt üreten bölgelerin ciddi bir bölümünde var olan politik istikrarsızlık, fiyat istikrarını engellemektedir. Bu bölgelerin bir kısmının savaş coğrafyası olması, yine kimi üretici ülkelerin siyasi sebeplerden ötürü ambargoya tabi tutulmaları fosil kaynaklar üzerinde fiyat istikrarsızlığı doğuran en büyük siyasi sebeplerdendir.

Fosil yakıtı alternatif olan ve uzak olmayan gelecekte enerji konusunda tercih edilmesi beklenen diğer enerji kaynaklarının gelişmiş ekonomilerde giderek artan oranlara sahip olmaları fosil kaynakların fiyatlarını düşüren bir diğer unsurdur. Ayrıca gelişmiş ülkelerde çevre sorunları sebebiyle fosil yakıtlara getirilen kısıtlamalar ve ekstra vergiler, fosil yakıtlara olan talebi azaltmakta, bu da dünya çapında fiyatlara yansımaktadır.

Ayrıca küresel piyasada yaşanan ekonomik kriz ve etkisi neticesinde dünyada büyüme ve üretim azalmış ve böylece petrole olan talep azalmıştır.

Buraya kadar anlattıklarımızdan da anlaşılacağı gibi petrol yakıtlar yakın gelecekte tükenmeler bile fiyat düşüşleri sebebiyle bir ülkenin güvenebileceği en güçlü gelir kalemi olamayacaktır. Dolayısıyla ekonomik çeşitliliğe gidip petrol bağımlılığını en aza indirmek, petrol ihracatına dayalı ekonomiler için kaçınılmazdır.

Ekonomiyi çeşitlendirme adına yapılan bu hamleler, her ülkenin kendi özel şartları altında tespit edilmeli ve uygulamaya konulmalıdır. Ancak tüm bölge ülke ekonomilerinin benzer olduğu düşünüldüğünde bu hamleleri hem bütün ülkeler için yapılması gerekenler hem de ülkelerin kendi özellerinde tespit ettikleri çözümler olarak ayrıştırmak mümkündür.

3.1. Ekonomik Çeşitliliği Sağlamak Adına Tüm Petrol İhracatçısı Arap Ülkeleri için Hedeflenen Önlemler

Bu başlık altında konumuza en büyük örneği teşkil eden Körfez ülkelerinin alması gereken önlemler sıralanacaktır. Bu önlemlerin tespiti ülke yetkili organlarınca ve birlikte çalıştıkları uluslararası kurumlarca yapılmıştır. Önlemlerin uygulanmasının ne aşamada olduğu ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir.

Körfez ülkeleri için tespit edilen tedbirleri genel hatlarıyla ifade edecek olursak:

Zinde, şeffaf ve adil bir bürokratik yapının tesis edilmesi ve petrol gelirlerinin adil ve şeffaf bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Finans sektörünün geliştirilmesi, güçlü, esnek bir yapıya getirilip, değişken petrol fiyatlarından en az etkilenir hale getirilmesi ayrıca, resmi para birimlerinin olması gereken en etkin seviyeye getirilmesi uygun olacağı düşünülmektedir. Özel sektöre alan açma adına bürokratik işlemlerin daha şeffaf ve kolay hale getirilmesi ve emek piyasasının regüle edilmesi, daha esnek ve belirgin hale getirilmesi, koşulların iyileştirilmesi, anlaşmazlık mahkemelerinin kurulması ayrıca kadın iş gücünün emek piyasasında daha fazla yer almasının sağlanması gerekmektedir. Kobiler için kolay kredi ulaşımı sağlanmalı ve özel sektörün önünü açacak şekilde altyapı yatırımlarının yapılması ayrıca özel sektör teşviklerinin etkin olması ülke ekonomisine doğrudan katkı sağlayacaktır. Ek olarak eğitim yatırımlarının artırılması ve eğitimin piyasaya uygun nitelikli eleman yetiştirir hale getirilmesi gerekmektedir. Son olarak ifade etmek gerekirse, Petrol ihracatçısı ülkeler arasında ve bölgede ticari entegrasyonun ilerletilmesi, bu entegrasyonun aşağıda sayılacak alanlarda ortak projeler yürütecek iş birliğine dönüştürülmesi gerekmektedir.

Ayrıca, mevcut petrole dayalı ekonomide yatay bir çeşitlendirmeye gidilerek kimya ve mineral gibi petrol ve petrol çıkarımıyla ilişkili sektörlerde büyük bir gelişimin sağlanması aynı zamanda nükleer enerji ve güneş enerjisi başta olmak üzere

alternatif enerji kaynaklarına yatırım yapılması bölge ekonomilerine ciddi katkı sağlayacaktır.

Petrol ihracatçısı Arap Ülkeleri'nin hemen tamamı ekonomik çeşitlendirmeyi sağlamanın petrol bağımlılığını sonlandırmak için zaruri olduğunu görmektedir. Bunun için neler yapılması gerektiğine ilişkin farklı kaynakların öne sürdüğü çözümler yukarıda genel hatlarıyla sıralanmıştır. Şimdi tüm petrol ihracatçısı Arap Ülkelerini kapsayacak bu tedbirlerin dışında ülkeler özelinde neler yapıldığını incelememiz gerekmektedir.

3.2. Başarıya En Yakın Örnek Bahreyn

Batılıların tanımlamasına göre Bahreyn Ortadoğu'nun ilk post-oil yani petrol sonrasına hazır, petrole bağımlılığını azaltma yoluna girmiş olan ekonomisidir. Buradan petrol gelirlerinin Bahreyn ekonomisi içerisinde önemsiz bir yer tuttuğu anlaşılmalıdır. Petrol bağımlılığının azaltılmasından kasıt, petrol gelirlerine ek olarak farklı gelir kalemleriyle ekonominin takviye edilmiş olmasıdır. Bunu başaran ilk petrol ihracatçısı Arap ülkesi olarak Bahreyn'in ekonomiyi çeşitlendirme adına neler yaptığını genel hatlarıyla inceleyecek olursak:

Ülke finans ve turizm sektörüne yıllar öncesinden başlayarak çok önemli yatırımlar yapmıştır. İslami Bankacılık alanında yapılan yatırımlar ülkenin bir nevi finans merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Ülke alüminyum üretimini artırarak önemli bir endüstriyel gelire sahip olmuştur. ABD ile yapılan ve 2006 yılında yürürlüğe konulan serbest ticaret anlaşması alüminyum başta olmak üzere birçok alanda ihracatın ve dolayısıyla kalkınmanın önünü açmıştır (Economy of Middle East, 2017).

Bahreyn ekonomisi 1980'lerde karşılaştığı ekonomik küçülmeden çıkardığı derslerle 1990'lara sağlıklı ekonomik çeşitlendirme politikalarıyla girmiş ve bir ölçüde başarıyı yakalamıştır. Ülkede halen petrol ve petrole bağlı gelirler en önemli kalemi oluşturmaktadır. Petrole dayalı gelirler ülke ihracatının %60'ını, kamu gelirlerinin %70'ini ve toplam GSMH'nin %11'ini oluşturur. Buna karşın sağlanmış olan ekonomik çeşitlilik yani farklı gelir kalemlerinin ülke ekonomisine eklenmesiyle Bahreyn petrolede yaşanan fiyat düşüşlerinden çok az etkilenmiştir.

Ekonomik çeşitliliğe doğru atılan adımların başarısıyla Bahreyn, Ortadoğu'da ekonomik çeşitliliği sağlamak adına en önemli aday olarak görülmektedir. Ülke bu konuda ciddi bir başarı da sağlamıştır. Ancak Bahreyn'in diğer Ortadoğu Ülkelerine ne kadar örnek olabileceği tartışmalı bir konudur. Ülke farklı etniklerden oluşan toplam 1.378.904 nüfusuyla ve yaklaşık 66 milyar dolarlık GSMH'siyle çok ufak bir ülkedir (World Factbook, 2017). Bu ölçülerde bir ülkede ekonomik çeşitliliği sağlamak birkaç gelir kaleminin eklenmesiyle mümkün olabilmekteyken, daha büyük ülkeler için bunun çok da geçerli olamayacağı aşikârdır. Dolayısıyla Bahreyn örneğinin daha büyük ülkeler için örneğin Suudi Arabistan için ne kadar geçerli olabileceği tartışmalıdır.

3.3. Suudi Arabistan ve 2030 Vizyonu

Suudi Arabistan nüfusu, ekonomisi ve sahip olduğu petrol rezervleri itibarıyla petrol ihracatçısı Arap Ülkeleri arasında en başat ülke konumundadır. Ülkenin

nüfus ve ekonomik büyüklüğü bölgede politik açıdan da belirleyici olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla Suudi Arabistan'ın petrole bağımlılığı azaltmada sağlayacağı ekonomik başarı bütün diğer petrol ihracatçısı ülkelere örnek olacağı gibi, yaşanacak ekonomik başarısızlık ise tüm diğer ülkeleri ekonomik ve politik yönden olumsuz etkileyecektir.

Petrolün çok uzak olmayan bir gelecekte dünya enerji ihtiyacını karşılama noktasında bu günkü konumunu koruyamayacağı kabul edilmektedir. Petrolün geleceğine ilişkin bu realiteye ek olarak yakın geçmişte yaşanan petrol fiyatlarındaki düşüş petrol ihracatçısı Arap Ülkelerini ekonomilerini çeşitlendirmeye dair hamleler yapmaya itmiştir. Bu doğrultuda Suudi Arabistan Saudi Vision 2030 isimli ekonomik programını hazırlamış ve 25 Nisan 2016'da detaylarıyla bunu deklare etmiştir (Saudi Vision-2030, 2017).

Ekonomide petrole bağımlılığı bitirmesi beklenen programın genel hatlarını inceleyecek olursak:

Programın ana amacı petrol harici gelirleri mevcut durumundan 6 kat artırmak, yani günümüzde \$43,5 milyar olan petrol harici gelirleri yıllık \$267 milyar seviyesine çıkarmak, toplam ihracat içerisindeki oranı %16 olan petrol harici ihracatı %50 seviyesine çıkarmaktır (Saudi Vision-2030, 2017). Program ile birlikte Suudi Arabistan'ın dünya ekonomileri içerisinde ilk 15'te yer alması hedeflenmektedir.

Güneş enerjisine ve nükleer enerjiye yapılacak yatırımlarla birlikte petrol sonrası ülkenin kendi enerji ihtiyacını karşılaması hedeflenmektedir. Bunun haricinde diğer alternatif enerji kaynakları da ülke özelliklerine uygunluklarına göre değerlendirileceklerdir. Başta altın, gümüş, alüminyum, tantal, fosfat ve uranyum olmak üzere Suudi Arabistan'ın keşfedilmiş tüm madenlerinin aktif olarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır (Barnard, 2015).

Devlet Fonunun (Sovereign Found) Kurulması: Burada hedeflenen Suudi Kamu Yatırım Fonunun Devlet Fonuna çevrilmesidir. Bu sayede 2.5\$ trilyon dolar ile dünyanın en büyük devlet fonu oluşturulmuş olacaktır. Fonun dünya yatırım kapasitesinin %10'nundan fazlasını oluşturması ve dünyadaki toplam finansal varlıkların %3'ünden fazlasını temsil etmesi beklenmektedir. Fon global bir oyuncu olarak planlanmaktadır, dolayısıyla yatırım sadece bölgeyi etkileyen bir unsur olmayacaktır (Saudi Vision-2030, 2017).

Aramco'nun Halka ihraç edilmesi ve küresel bir şirket haline getirilmesi: Suudi Petrol işletmeleri şirketi Aramco'ya günümüzde 2 trilyon dolar değer biçilmektedir. 2030 Vizyonu çerçevesinde Aramco'nun en az %5 hissesinin arz edilmesi, bu sayede hem Suudi finans sektörüne hareket getirilmesi hem de Aramco'nun daha şeffaf ve etkin bir yapıya kavuşturulması hedeflenmektedir. Piyasaya arzdan gelecek para Suudi Devlet Fonuna eklenecektir (Saudi Vision-2030, 2017). Aramco haricinde başka kimi kamu şirketlerinin de halka arz, özelleştirme, yabancı ortak alımı ile daha şeffaf ve global hale getirilmesi planlanmaktadır (Al Arabiya, 2017).

Turizm gelirlerin artırma adına Suudi 2030 Vizyonu içerisinde bir dizi önlem hedeflenmektedir:

Tüm Müslümanların kutsal topraklara ve Suudi Arabistan'ın geneline ziyaretlerini kolaylaştıracak, turizmi canlandıracak bir green card sisteminin uygulamaya konulması planlanmaktadır. Bu planın petrol fiyatlarındaki düşüşten önce yapıldığı düşünüldüğünde petrol fiyatlarındaki yükselişin bu projeyi engellemesi gibi bir durum söz konusu olmayacaktır. Green Card uygulamasının 5 yıl içerisinde aktif hale gelmesi beklenmektedir. Yıllık hacı sayısının 30 milyona çıkartılması hedeflenmektedir. Bunun için 2 yeni havalimanı, metro ulaşımı, yeni oteller ve gerekli diğer altyapı unsurlarının yapılması beklenmektedir. Riyad'a dünyanın en büyük İslam müzesinin yapılması planlanmaktadır. Müze farklı dinlere mensup ziyaretçilere de açık olacaktır. Müzede kütüphane ve araştırma merkezi de konumlandırılacaktır. Ülkenin diğer turistik bölgeleri ziyarete elverişli hale getirilecektir. Buna uygun olarak plajların yaz turizmine uygun hale getirilmesi planlanmaktadır.

Eğitimi iyileştirme adına Suudi 2030 Vizyonu içerisinde bir dizi önlem hedeflenmektedir:

Eğitimin serbest piyasanın ihtiyaçlarına uygun bireyler yetiştirecek şekilde planlanması, bu planlama yapılırken özel sektör ile işbirliğine gidilmesi planlanmaktadır. Irtiqa adlı proje ile 2020'ye kadar ebeveynlerin çocuklarının eğitimleri hakkında, forumlar ve toplantılar ile bilgi aldıkları bir düzenin kurulması (Al Arabiya, 2017). 2030'a kadar en az 5 Suudi Üniversitesinin dünya sıralamasında ilk 200'de yer alacak yetkinliğe kavuşmasının sağlanması planlanmaktadır. Kültürel, edebi ve sanatsal faaliyetler gerek mali gerekse diğer devlet aygıtları ile teşvik edilecektir. Bu sayede vatandaşlar arasında ahenk artırılabilecek ve bu faaliyetlerde bir kısım istihdam sağlanacaktır. Bu alana yapılan yatırımların turizme olumlu yansımaları beklenmektedir. Profesyonel ve amatör sporlar teşvik edilecektir. Bu sayede ülke uluslararası spor faaliyetlerinde daha iyi temsil edilecek, bunun da ülke tanıtımına pozitif katkısı olacaktır. Toplum geneline sporun sevdirmesiyle sağlık harcamaları alanında azalma sağlanacaktır.

Sağlık sektörünü daha iyi duruma getirme adına Suudi 2030 Vizyonu içerisinde bir dizi önlem hedeflenmektedir:

Sağlık sektöründe ilerlemenin özel sektör üzerinden olması istenmektedir. Sağlanacak bu ilerlemeyle birlikte kanser dahil en ciddi rahatsızlıkların tedavisinin dahi ülke içinde sunulabiliyor olması amaçlanmaktadır. Yaşam ortalamasının 74'ten 80 yaşına çıkarılması hedeflenmektedir (Al Arabiya, 2017).

İşsizlik ve özellikle kadın işsizliğinin azaltılması programın en öncelikli hedeflerindedir. Program emek piyasasına kadın iş gücü katılımını %22'den %30'a çıkarmayı amaçlamaktadır. Ayrıca Suudi vatandaşlar arasında olan %11,6'lık işsizlik oranının %7'ye düşürülmesi hedeflenmektedir (Saudi Vision 2030, 2017). KOBİ'lerin ekonomideki payı, gelişmiş ülkelere nazaran çok düşüktür. Gelişmiş ülkelerde Kobilerin ekonomi içerisindeki payı %70 iken, Suudi ekonomisinde bu pay %20'dir. Bu oranın gelişmiş ülkelerdeki orana yaklaştırılması arzulanmaktadır. Bunun için kamu maaşlarının regüle edilmesi, KOBİ'lere cazip teşvik ve vergi muafiyeti imkânlarının sunulması planlanmaktadır. Yatırım koşullarının iyileştirilmesi adına uluslararası regülasyonlara uyumun sağlanması, bürokrasinin azaltılması, belirli şartlarla uzun vadeli arazi tahsisinin yapılması, hedeflenen sektörlere dair vergi muaf bölgelerin kurulması gibi yerli ve yabancı

sermayeyi yatırıma teşvik edecek bir dizi karar, programın kapsamı dâhilindedir. Özel sektörün ekonomideki payının %40'tan %65'e çıkarılması hedeflenmektedir. Kamu küçülecek, bürokrasi daha şeffaf ve kolay karar alır hale getirilecektir. Tüm bürokratların bu konuda eğitilmeleri ve hepsinin üzerlerinde denetim sağlanmasına imkân verecek online bir platforma bağlanmaları planlanmaktadır (Al Arabiya, 2017).

Buraya kadar maddeler halinde özetlemeye çalıştığımız Suudi 2030 Vizyonunda hedeflenen sadece ülkeyi petrole bağımlı halden kurtarmak değil, sağlıklı bir şekilde ekonominin büyümesini sağlamaktır. Bu sebeple yenilenebilir enerji alanı, turizm, endüstriyel ekipmanlar, IT, madencilik, petro kimya, telekomünikasyon gibi ekonomiyi çeşitlendirecek birçok alanda atılım yapılması programın kapsamı dahilindedir. Program hemen her alanıyla beşerî sermayeyi geliştirmeye yöneliktir. İnsana yönelik yapılan bu yatırımların toplumsal ahengi de beraberinde getiren bir kalkınmayı sağlayacağı umulmaktadır.

3.4. Katar ve 2030 Vizyonu

Suudi Arabistan'ın 2030 vizyonu ile aynı tarihi hedefleyen benzer bir programı Katar'da takip etmektedir. Her ne var ki 2030 Vizyonunu Suudi Arabistan Nisan 2016'da açıklanmış olduğu halde Katar kendi 2030 Vizyonunu Ekim 2008'de beyan etmiştir. Benzer iktisadi, sosyal ve kültürel yapılara sahip ülkeler olmaları itibarıyla Suudi Arabistan ve Katar'ın ekonomiyi geliştirme hedeflerinde de birbirlerine benzer projeler takip etmeleri doğaldır.

Katar'ın 2030 vizyonunu daha iyi anlamak için genel hatlarıyla incelemek daha faydalı olacaktır:

Katar'ın 2030 Vizyonu temel olarak 7 sektörde atılım yaparak ekonomiyi çeşitlendirmeyi hedeflemektedir. Bu sektörler: tarım, eğitim, sağlık, endüstriyel kalkınma, besi hayvancılığı, balıkçılık ve turizm.

Katar'da bankacılık ve finans sektörüne önemli yatırımlar yapılmıştır. Yetkin bir bankacılık sektörü ile ekonominin diğer kollarının gelişmesi beklenmektedir. QDB (Qatar Development Bank) ülke ekonomisinde çok kilit bir role sahiptir. Müteşebbislerin desteklenmesi ve ekonominin özel sektör sayesinde çeşitlendirilmesi QDB başta olmak üzere bankaların teşvik ve destekleriyle sağlanacaktır.

KOBİ'lerin desteklenmesi Katar'ın 2030 Vizyonunun en kilit noktalarından biridir. Bu alanda bürokrasi azaltılmış, KOBİ'lerin sorunlarını çözmek adına resmi alt birimler kurulmuştur. Bu sayede özel sektör gelişerek sağlıklı bir ekonomi inşa edilecektir. Ayrıca, ihracatı artırma adına bu alanda başarılı olmuş Katar firmalarının çalışmaları diğer firmalara örnek olarak sunulmaktadır. İhracat potansiyeli olan firmalar yurt dışı fuarlara gitmeleri noktasında desteklenmekte ve Katar ürünlerini ithal eden yabancı firmalar Katar'a davet edilmektedir.

Göçmen işçi politikası büyümeyi destekleyecek bir şekilde planlanmalıdır. Ülkede yer alacak göçmen işçi sayısı ve bu işçilerin yetkinliklerinin sektörel büyüme hedeflerini destekleyici olması hedeflenmektedir (Qatar General Secretariat for Development Planning, 2011). Aynı zamanda, Katar vatandaşlarının global

kriterlere göre olabilecek en üst düzeyde eğitim ve sağlık hizmetlerini almasının sağlanması hedeflenmektedir.

Hedef sektörlerde çalışacak şekilde Katar vatandaşlarının eğitilmesi ve bu sayede artan ülke nüfusuna karşın işsizlik problemiyle karşılaşılması arzulanmaktadır. Bu yeni iş edindirme sürecinde kadın iş gücü katılımının da artırılması amaçlanmaktadır.

Katar 2030 Vizyonu'nun ekonomik büyümeye ilişkin açıklanan hamlelerini yukarıda ana hatlarıyla sıralamış olduk. Program Suudi Arabistan için hazırlanan programda ki gibi insana yatırımın önemi üzerinde durmakla birlikte geleneklere bağlılık ve çevre konusunda hassasiyet programın önemle üzerinde durduğu diğer hususlardır. Program insani, sosyal, ekonomik ve çevresel gelişim olmak üzere 4 ana başlık üzerine oturtulmuştur. Hedeflenen gelişime ilişkin yapılacak hamleler Suudi Arabistan 2030 Vizyonu'nda olduğu kadar somut ve ekonomi ağırlıklı değildir. Programın petrol fiyatlarındaki düşüşten çok önce hazırlanmış olması bunun sebebi olabilir.

SONUÇ

Petrol bağımlısı ülkelerin gelir kaynaklarının gelecekteki belirsizliği ve bu gelir kalemlerinin bir gün son bulacak olması bu gelirlere dayalı ekonomileri farklı arayışlara sevk etmiştir. Ortadoğu petrol ihracatçısı ekonomiler de kendi ülkeleri özelinde yaptıkları hazırlıklar ile petrole bağımlılığını en aza indirmek istemektedirler. Araştırmamız bu ekonomilerin belirlediği temel alternatifleri 3 örnek ülke üzerinden okuyucuya sunmaktadır. Tespit edilen yaklaşımların ne denli başarıyla uygulanacağı ve bu ülke ekonomilerinin petrol bağımlılığını ne derece azaltabileceğini zaman gösterecektir. Söz konusu ülkelerin başarısı büyük ölçüde bu vakte kadar elde ettikleri gelirleri kullanma kabiliyetlerine ve hedeflenen sektörleri ne derece ayağa kaldıracabileceklerine bağlıdır. Ancak unutulmamalıdır ki giderek azalması muhtemel olan petrol gelirleri karşısında bir çeşit zamanla yarış söz konusudur. Petrol geliri tanımlı ülkeler, bu gelirin ekonomik finansmanlarındaki hâkim rolünü yitirmeden kendi ekonomik çeşitliliklerini sağlamak zorundadırlar.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Gülşah Neslihan (2013), "Körfez İşbirliği Konseyi Krallar Kulübü ve Değişen Bölgesel Düzen", 1. Basım SETA.
- Al Arabiya English (2017), "Full Text of Saudi Arabia's 2030 Visions", <https://english.alarabiya.net/en/perspective/features/2016/04/26/Full-text-of-Saudi-Arabia-s-Vision-2030.html>, Erişim Tarihi: 15.05.2017.
- Al Hassan, Omar Said (2014), "Gulf Cooperation Council's Challenges and Prospects-GCC'S Formation: The official Version" 1. Basım Aljazeera Center for studies.
- Bahrain National Vision 2030 (2017), https://en.wikipedia.org/wiki/Qatar_National_Vision_2030, Erişim Tarihi: 01.02.2017.
- Barnard Micheal (2015), "What will happen to oil dependent economies such as Saudi Arabia when their oil reserves get depleted?", <https://www.quora.com/What-will-happen-to-oil-dependent-economies-such-as-Saudi-Arabia-when-their-oil-reserves-get-depleted>, Erişim Tarihi: 01.06.2017.

- Hutt, R. (2016), "Which economies are most reliant on oil?", <https://www.weforum.org/agenda/2016/05/which-economies-are-most-reliant-on-oil/>. Erişim Tarihi:01.01.2017.
- Gonzalez, M., Lucky, M. (2013), "Fossil Fuels Dominate Primary Energy Consumption", <http://www.worldwatch.org/fossil-fuels-dominate-primary-energy-consumption-1>. Erişim Tarihi: 01.01.2017
- IMF (2016), "Economic Diversification in Oil Exporting Arab Countries" Annual Meeting of Arab Ministers of Finance, 2016, <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2016/042916.pdf> Erişim Tarihi:10.05.2017.
- Karl, T. L. (2007), "Oil-Led Development: Social, Political, and Economic Consequences", CDDRL Working Papers, page(s): 36.
- Meyer Ted (2016), "Investopedia-5 Most Oil-Dependent Economies in the World", <http://www.investopedia.com/articles/investing/011216/5-most-oildependent-economies-world.asp>, Erişim Tarihi:10.05.2016.
- Saudi Vision-2030 Report (2017), "Saudi Vision-2030 ", <http://vision2030.gov.sa/en>, Erişim Tarihi: 03.06.2017.
- The Economist (2010), "The GCC in 2020: Resources For The Future" http://graphics.eiu.com/upload/eb/GCC_in_2020_Resources_WEB.pdf, Erişim Tarihi: 03.06.2017.
- Trading Economics (2017), "Saudi Arabia Corruption Rank" <http://www.tradingeconomics.com/saudi-arabia/corruption-rank>, Erişim Tarihi: 03.06.2017.
- Qatar General Secretariat for Development Planning (2011). "Qatar National Development Strategy 2011–2016", Gulf Publishing and Printing Company, Doha.
- Qatar National Vision 2030 (2017), https://en.wikipedia.org/wiki/Qatar_National_Vision_2030, Erişim Tarihi: 01.02.2017.
- Quantum Books (2016), "How Could Middle East Countries Survive Without Oil?" <http://www.quantumbooks.com/other/politics-and-society/how-could-middle-east-countries-survive-without-oil/>. Erişim Tarihi: 01.06.2017.
- Saudi National Vision 2030 (2017), https://en.wikipedia.org/wiki/Saudi_Vision_2030. Erişim Tarihi: 01.02.2017.
- Vohra Rubina (2017), "The Impact of Oil Prices on GCC Economies", International Journal of Business and Social Science. Vol. 8 No 2.
- World Atlas (2017) "The World's Largest Oil Reserves By Country", www.worldatlas.com/articles/the-world-s-largest-oil-reserves-by-country.html, Erişim Tarihi: 04.06.2017.
- World Bank (2017), "Middle East and North Africa" <http://data.worldbank.org/region/middle-east-and-north-africa>. Erişim Tarihi: 01.06.2017.
- World Economic Forum (2016), "Oil and Gas" <https://www.weforum.org/agenda/archive/oil-and-gas/>. Erişim Tarihi:01.06.2017.
- World Fact Book (2017), "Middle East: Qatar", <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/qa.html>. Erişim Tarihi: 01.05.2017.
- World Factbook (2017), "Middle East: Bahrain" <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ba.html>. Erişim Tarihi:01.06.2017.
- World Finance (2017). "How Qatar plans to drive its long-term economic development" <https://www.worldfinance.com/infrastructure-investment/how-qatar-plans-to-drive-its-long-term-economic-development>. Erişim Tarihi: 03.06.2017.
- Yenilenebilir Enerji Kaynakları Araştırmaları Merkezi (2017), "Fosil yakıtların tüketimi ve geleceği", <http://yenilenebilirenerjikaynaklari.biz/yenilenebilirenerjikaynaklari/fosil-yakitlar/fosil-yakitlarin-tuketimi-ve-gelecegi.html>, Erişim Tarihi: 0.05.2017.